

Alle tiders Nordsjælland

MUSEUM NORDSJÆLLANDS
ÅRBOG 2016

Kaotiske oktoberdage i Gilleleje 1943

Blev jøderne på kirkeloftet angivet?

AF SØREN FRANDBEN

Artiklen tegner et billede af forholdene i Gilleleje under de danske jøders flugt til Sverige i oktober 1943. I løbet af få dage i begyndelsen af måneden kom fiskerlejet i brændpunktet for flygtningestrømmen, hvor 500-600 jøder skulle skjules, indtil det var muligt at sejle dem til Sverige. I alt 1300 jødiske flygtninge blev bragt over Sundet fra Gilleleje-området, men for over 100 jøder blev det en tragedie, da chefen for den tyske grænsekontrol i Helsingør Hans Juhl, kaldet Gestapo-Juhl, fik held til at fange dem. Juhl udførte sin opgave meget nidkært, selvom besættelsesmagten i Danmark i øvrigt forsøgte at minimere aktionen mod de danske jøder for at kunne fortsætte fredsbesættelsen, der var en særaftale mellem de tyske myndigheder og den danske regering.

Blev jøderne på Gilleleje kirkeloft angivet? Dette spørgsmål kan kun belyses, når der lægges et helheds-perspektiv ned over forløbet. Denne problemstilling er en rød tråd gennem artiklen.

Materialet til artiklen er primært hentet fra Christian Tortzens bog "Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazismen", der udkom i 1970 og er resultatet af et historiespeciale, som Tortzen arbejdede med i tre klasser på Frederiksborg Statsskole i Hillerød i 1967

og 68, hvor mange af eleverne kom fra Gilleleje. Bogen starter med en generel fremstilling af de begivenheder, der udspillede sig omkring de danske jøders flugt til Sverige. Forholdene i Gilleleje beskrives gennem interviews, som eleverne foretog med personer, der havde deltaget i begivenhederne i 1943. Det drejer sig i alt om 69 tekster, som er gennemgået til brug for artiklen. I teksten henvises til de relevante kildeenumre (eks.: CT 30).

Den 9. april 1940 blev Danmark besat af Hitlers Tyskland. Det danske militær gjorde ikke nævneværdig modstand. Efter forhandling endte det med en såkaldt fredsbesættelse, hvor Scavenius-regeringen samarbejdede med tyskerne, der til gengæld ikke lod krigens gru ramme Danmark som i andre besatte europæiske lande.

Den danske modstandsbevægelse fik i løbet af 1943 stadig mere vind i sejlene. I juli 1943 steg spændingen til bristepunktet mellem den tyske værnemagt og den danske befolkning. Dagligt var der sammenstød og slagsmål. Kulminationen kom i august med en række generalstrejker, massedemonstrationer og voldsomme gadeuroligheder, som udspillede sig i danske provinsbyer, hvor almindelige mennesker gjorde åbent oprør mod besættelsesmagten. Tyskerne svarede igen den 29. august med indførelse af militær undtagelsestil-

Skibsfartskyndig Georg Duckwitz var under krigen tilknyttet det tyske gesandtskab. Georg Duckwitz var modstander af Hitlers planer om at deportere de danske jøder.

stand. Den nye situation ændrede den dansk-tyske samarbejds politik afgørende. Den danske regering under Erik Scavenius gik af, og departementscheferne i ministerierne tog over.

Baggrunden og optakten

Hitler så med irritation på denne udvikling og mente, det var på tide at tage hårdt fat i Danmark. På det tidspunkt var udryddelsen af jøderne i de tysk besatte lande i resten af Europa i fuld gang i koncentrationslejrene. De danske jøder var hidtil blevet skånet med baggrund i samarbejds politikken. Men nu blev der i al hemmelighed planlagt en razzia, der skulle finde sted natten mellem 1. og 2. oktober. Aktionen blev overfor den danske befolkning forklaret med, at de danske jøder havde opildnet til modstand mod besættelsesmagten. Aviserne blev tvunget til at trykke en redegørelse om razziaen på deres forsider 2. oktober, der samtidig indeholdt et løfte om at løslade internerede danske soldater. Teksten lød:

*"DE INTERNEREDE DANSKE SOLDATER LØSLADES
Officielt meddeles:*

Efter at Jøderne, som ved deres tysk fjendtlige Ophidselsesvirksomhed og deres moralske og materielle Støtte til Terror- og Sabotagehandlinger, hvilket i væsentlig Grad har bidraget til Skærpelsen af Situationen i Danmark, ved de fra tysk Side trufne Forholdsregler er blevet udskilt af det offentlige Liv og hindret i fortsat at forgifte Atmosfæren, vil der som Opfyldelse af det Ønske, der næres i videre Kredse af den danske Befolkning i de nærmeste Dage blive paabegyndt Løsladelse af internerede danske Soldater, og Løsladelsen vil finde Sted i det Tempo, der bestemmes af de tekniske Muligheder."

Meningen var naturligvis, at danskerne skulle tilslutte sig det tyske syn på jødernes skadelige virksomhed, når internerede danske soldater samtidig blev løsladt. Men her tog man afgørende fejl. Befolkningen opfattede overgrebet på jøderne som forfølgelse af en del af den danske befolkning. Den slags overgreb var simpelthen for meget og skulle forhindres med alle midler.

Først og fremmest af politiske grunde var den tyske hærledelse i København ikke interesseret i jødeaktionen, hvori værnemagtssoldater ikke deltog. Den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark Werner Best sendte dog den 8. september et telegram til Hitler, der blev den direkte anledning til aktionen mod jøderne, men i virkeligheden var Best modstander af interneringen. Det fremgår af den tyske gesandt Georg Duckwitz dagbog. Denne var stærk modstander af den nazistiske racepolitik, og gjorde alt hvad han kunne for at hindre interneringen. Kendskabet til aktionen fik Duckwitz under en samtale med Werner Best den 11. september. Duckwitz fik frie hænder til at forhindre planen og rejste til Berlin to dage senere for at tale de tyske myndigheder til fornuft, men måtte erkende at sagen allerede lå så højt oppe i det nazistiske system, at beslutningen ikke stod til at ændre.

Duckwitz rejste derefter til Stockholm, hvor han fik en samtale med den svenske statsminister Per Albin Hansson. Den svenske regering tilbød at modtage de danske jøder, der ville forsøge at tage flugten over Øresund. Den 28. september talte Duckwitz atter med Best, der sagde: "Om jeg dog blot kunne bygge en bro over Øresund, som kunne åbne jøderne vejen til Sverige." Duckwitz svarede: "Vær forsikret: broen bliver bygget." Samme aften kontaktede Duckwitz sine to socialdemokratiske venner Hans Hedtoft og H.C. Hansen, der straks

advarede Det Jødiske Trossamfund. Under morgengudstjenesten i synagogen 29. september gav rabbiner Marcus Melchior meddelelsen om den forestående aktion til menigheden med besked om at sprede budskabet så hurtigt som muligt.

Til at gennemføre aktionen var allerede den 15. september ankommet en politikommando på 120 mand og et kompagni ordenspoliti til Danmark. De skulle medvirke ved razziaen mod jøderne, hvor Gestapo, Det hemmelige Statspoliti, stod for en stor del af arbejdet. Blandt andet lykkedes det nogle dage inden aktionen at bryde ind i synagogen i Krystalgade i København og stjæle Det Jødiske Trossamfunds medlemskartotek.

Aktionen natten mellem 1. og 2. oktober blev stort set en fiasko. Af ca. 6000 jøder lykkedes det i København kun at anholde 200. Om aftenen den 2. oktober meddelte Werner Best det tyske hovedkvarter i Berlin, at Danmark var befriet for jøder. Tre dage senere forklarede han, at der ikke var mandskab til at forhindre flugten til Sverige. Det var derfor vigtigt, at han den 7. oktober i et telegram kunne meddele Berlin, at der i Gilleleje var arresteret 110 jøder i forsøget på at flygte til Sverige, således at der ikke blev sået tvivl om hans stilling som rigsbeholdningsmægter i Danmark.

Flugten

Takket være en indsats fra mange sider lykkedes det at advare de fleste jøder i tide, så tyskerne ikke fandt mange hjemme natten mellem 1. og 2. oktober. Fra tysk side var ordren, at man ikke skulle forsøge at bryde ind, hvis der ikke blev lukket op.

For dem, der havde forladt deres hjem i tide, meldte spørgsmålet sig nu: Hvordan kom man i sikkerhed i Sverige? Mange skjulte sig hos venner og bekendte, indtil en skibsmulighed viste sig. Overfar-

Chefen for den tyske grænsekontrol i Helsingør kriminalsekretær Hans Juhl, kaldet Gestapo-Juhl.

Foto fra Christian Tortzen "Gilleleje oktober 43".

ter fandt sted fra Københavns Havn, men snart kom fiskerne i lejerne syd for Helsingør, særligt i Snekkersten, i søgelyset hos de mange flygtninge. Læge Jørgen Gersfelt og kromand Thomsen på Snekkersten Kro blev hovedpersonerne i organisationen af flugten. Flere jøder blev taget. Årsagen var tilstedeværelsen af en Gestapo-afdeling i Helsingør under ledelse af den tyske men dansktalende SS-officer Hans Juhl med øgenavnet Gestapo-Juhl. Han stod for paskontrollen i Helsingør i forbindelse med den legale trafik til Sverige – og han skulle sikre, at der ikke kom jødiske flygtninge til Sverige fra fiskerlejerne og strandene syd, vest og nord for Helsingør.

Der var mange kontaktpersoner involveret i bestræbelserne på at finde overfartsmuligheder. Journalisten Børge Outze fortæller, hvordan Nationaltidende, senere Dagens Nyheder, i oktoberdagene 1943 var en byttecentral for mennesker:

"I telefonen snakkede vi selvsagt hverken om flygtninge eller om jøder. Vi handlede. Det almindeligste var kartoffelhandel. Så og så mange sække, leveret der og der. Hvad jeg har solgt af kartof-

ler til professorinde Ege og restauratør Mikkelsen! Hvad vi solgte til Lyngby gennem mellemhandlere! Der var kartoffeldepoter. Det var også tit godt for kartoflerne at blive luftet eller flyttet. Og der var priser på kartofler. Sommetider var det andre varer, man forhandlede om. Det gjorde mindre til sagen. Det var adresser, tidspunkter og tal, som betød noget. Tallene var undertiden meget store.” (“Gå til Modstand”, 1961, CT 30).

Gennem disse kanaler, men også gennem personlige kontakter, blev fiskere i Gilleleje og andre steder på Nordkysten lidt efter lidt inddraget i overfarterne. Enkelte sejlede allerede flygtninge fra Gilleleje i dagene omkring 1. oktober, men de fleste var tilbageholdne. Fisker Aksel Sørensen udtrykker det således: “Når fiskerne i begyndelsen var utilbøjelige til at sejle, var det ikke mindst, fordi vi frygtede, at vi ikke kunne komme af sted igen fra Sverige, når vi var kommet i havn derovre. – Senere var min nabo, sogneråds-formand Chr. Petersen, i lag med mig, om jeg turde sejle. Jeg var ikke meget for det, men pengene drillede jo.” (CT 58).

Efterhånden som presset på overfarterne syd for Helsingør steg, valgte stadig flere at tage toget fra København til Hillerød og fortsætte med Gribskovbanen til Gilleleje. Det blev kaotiske dage med overfyldte tog. Den 5. oktober blev noteret i passagerbogen, at der på en afgang til Gilleleje havde været 314 personer. I parentes ud for tallet står ”jøder”.

Lærer Fabricius fra Gilleleje Skole beretter om en af disse togrejser, hvor en pige har fortalt om sine oplevelser:

“En ung Pige fra Byen kom intetanende ind i Toget i København, men blev snart »sær« ved den mærkelige Stemning og de mange rejsende. Toget var fyldt som en Lørdag Aften i Højsæsonen, men

der var kun dæmpet Samtale og en egen tyst Stemning. Hendes Kammerat hvisker til hende: »Kan du ikke se, Jøderne?« Og saa gik der pludselig et Lys op for hende, og derfor blev hun i det overfyldte Gribskovtog i den Grad harm paa nogle medrejsende Herrer, der sad og skældte og bandede over alle de mange rejsende, især en særlig højrestet Herre lige over for hende, at hun til sidst tabte Taalmodigheden og gav ham en ordentlig Klinkevals og bebrejdede ham med Fynd og Klem hans hjerteløse Optræden og bragte ham til Tavs-hed, lidet anende, at hans Skældud var aftalt Spil, saa vidste rette vedkommende nemlig, at her var en af Fore-tagendets Ledere, som dækkede sig paa denne Maade, og at det ogsaa førte til, at en Stikker afslørede sig selv ved at blive fortrolig over for en af disse tilsyneladende Meningsfæller.” (“Fem Aar”, Bind II, 1946, CT 26).

Andre flygtninge tog toget til Helsingør og fortsatte med Hornbækbanen til Gilleleje. Stud.med. Abraham Rosenberg opholdt sig under rejsen 3-4 døgn i Helsingør sammen med et par andre flygtninge, der havde en bekendt i byen. Det lykkedes her at få en adresse i Gilleleje, hvor der var hjælp at hente. Abraham Rosenberg fortæller:

“Vi rejste en aften med Hornbækbanen og endte i huset, hvor der efterhånden kom mange mennesker til, blandt andre min bror med kone og søn. Her betalte vi et meget højt beløb for overfarten. Vi fik besked på, at vi skulle af sted ved 23-24 tiden. Det lokale politi var informeret. Vi blev ført ned på havnen, hvor den lille kutter lå [red: fiskekutteren Dannebrog], af en medhjælper, der ikke var ædru. Vi har været 20-30 mennesker. Vi skulle gå ned i lasten, og der var jeg formentlig også. Vi tøffede over til kontrolstedet og lagde til. Pludselig kom Gestapo-Juhl, han var alene. Han gik frem og råbte:

*Damptog fra krigens tid
på Gilleleje Station.
Foto fra Christian Tortzen
"Gilleleje oktober 43".*

"Halt, oder ich schiesse." Jeg mener, jeg hørte hans råb. Bådens fører sprang i land, uden at der blev skudt på ham. Så var der kun assistenten ombord, men han foretog sig intet. Motoren gik i stå, og båden drev duvende for vinden. En af flygtningene råbte: »Er der ikke nogen, der har kørekort?« Jeg og andre prøvede forgæves at få motoren i gang. Vi satte også redningsbåden i vandet, men den slap fra os. Vi lå 1 1/2 m fra en kampestensmole, og vi kunne høre, at der blev sat en robåd ud. Vi hoppede i vandet, det gik til brystet, og spændte et tov ud mellem kutteren og molen, og alle kom i land. Nogle stykker løb ind ad molen og slap bort. Vi andre var tåbelige nok til at blive. Det var buldrende mørkt. Der gik vel 1/2 time eller 3 kvarter, hvor vi ventede. Så dukkede Juhl op med tyske soldater, som han formentlig havde rekvireret i mellemtiden. Vi blev losset på prærievogne og kørt til Helsingør, hvor vi blev forhørt. Derfra kom vi til Hørslev, og senere til Theresienstadt." (CT 36).

Gestapo-Juhl havde fået bekræftet sin fornemmelse af, at der fra Gilleleje blev sejlet flygtninge til Sverige. Til og med 2. oktober fragtede en del fiskere jøder til Sverige uden problemer. Den danske kystvagt, de tyske soldater på Gilbjergshoved og tyske soldater indlogeret på hotellet vendte det blinde øje til.

Konfirmationssøndag den 3. oktober var der også livlig aktivitet på havnen, som blev fulgt af mange konfirmander og deres gæster. Om aftenen ved 20-tiden dukkede Gestapo-Juhl op, men hans ankomst var varslet, så man havde truffet sine forholdsregler. Der blev ikke fundet jøder ved denne lejlighed. Men det var trods alt en advarsel om, hvad man kunne forvente de følgende dage. Mandag d. 4. oktober sejlede derfor ingen både fra Gilleleje Havn. Det relativt hårde, blæsende og regnfulde vejr gjorde også sit hertil. Det betød, at den stigende mængde flygtninge, der med tog og biler ankom til Gilleleje, ikke kunne komme videre den

Gilleleje Havn 1943, formodentlig fotograferet på Christian den Tiendes fødselsdag den 29. september. I havnen ses master fra vinddrivere, der sejlede fragt fra København til Jylland. Foto fra Christian Tortzen "Gilleleje oktober 43".

dag. Nye skjulesteder måtte tages i brug. Tirsdag den 5. oktober blev en foreløbig kulmination, hvor Gestapo-Juhl om aftenen, som nævnt, fik held med at fange en del af jøderne ombord på Dannebrog ført af Juhl Svendsen.

Stadig flere flygtninge

Tilstrømningen til Gilleleje fortsatte imidlertid. Børge Outze forklarer hvorfor:

"Vi opdagede på Nationaltidende en uforglemmelig frygtelig aften, at næsten alle grupper »levede« til Gilleleje. Vi vidste godt, at man i samarbejde mellem flere grupper havde arrangeret en storstilet transport fra Gilleleje havn, men inden aften var vi klar over, at rygter var nået for vidt omkring. Desperate folk, som havde lidt skuffelse nat efter nat, var på vej på egen hånd. Ruteledere, der var blevet stoppet andetsteds, havde grebet chancen som den sidste. Vi sendte folk med togene til Hillerød og med kystbanen den aften. De advarede. Det var forgæves. Det endte kaotisk med, at mange flygtninge slap bort, men at 120 blev fanget, de 90 på kirkeloftet. Så effektiv var centralen ikke. Der skete meget, den ikke havde

kontakt med. Der var andre centraler end den." ("Gå til Modstand", 1961, CT 30).

Skonnerten M. A. Flyvbjerg sejler flygtninge

Den "storstiledede transport fra Gilleleje havn" drejede sig om skonnerten M. A. Flyvbjerg, der blev ført af den 28-årige skipper Gunnar Flyvbjerg. Han lagde om aftenen den 5. oktober ind i Gilleleje for at vente på bedre vejr under sejladsen til Jylland. Næste formiddag blev Flyvbjerg kontaktet af adjunkt Mogens Schmidt fra Helsingør, der ønskede, at han skulle tage en sejlads med jøder. Gunnar undrede sig over, hvorfor Schmidt ikke spurgte skipperne på de andre skonnerter, der lå i havnen? Svaret var: *"De siger alle sammen, at det er dig, der kan gøre det."* Efter nogen snak frem og tilbage indvilgede Gunnar Flyvbjerg i at tage sejladsen, og der blev bestemt en pris. Denne aftale var lige det, der skulle til, for at få tyndet ud i flygtningenes antal i Gilleleje. M. A. Flyvbjerg kunne have flere hundrede ombord. Afsejlingen blev sat til kl. 13, et tidspunkt hvor man forventede, at Gestapo-Juhl og hans folk ikke ville være i byen.

De flygtninge, som Mogens Schmidt havde talt med om overfart og havde modtaget penge fra, blev skjult hos slagtermester Olsen på Vesterbrogade. Schmidt beskriver forløbet omkring M. A. Flyvjergs afgang således:

"I slagtermesterens hus var der samlet halvtreds, men Flyvbjergs skonnert kunne rumme mange flere. Jeg sagde derfor til fiskerne, at en skonnert ville afsejle fra den østre mole kl. 13, og bad dem gå til de hjem, hvor der var jødiske landsmænd, og meddele dem dette, men jeg indprensede dem følgende på det indstændigste: der måt-

1) Gilleleje Kirke	5) Menighedshuset,
Gilleleje Hovedgade 55
2) Strandbakkerne	6) Staldloftet, Østergade 5
3) Gilleleje Station	7) Havnen, Auktionskajen.
4) Manufakturhandleren,
Østergade 2,	

Turistkort over Gilleleje by 1942 med angivelse af, hvor der ved 70 års markeringen i 2013 blev nedlagt eller opsat mindeplader på steder, der var i centrum ved jødernes flugt til Sverige.

te under ingen omstændigheder blive opløb på vej til skonnerten, da det ville rumme en frygtelig risiko. Derfor skulle de sige i de forskellige hjem, at man fra disse skulle sende et bud til slagtermesterens hus, hvor adresser og navn ville blive noteret, og hvor penge til kaptajn Flyvbjerg for overfarten skulle indbetales. Så ville de forskellige smågrupper blive afhentet, og hver for sig kunne grupperne gå ned til den østre mole. Derpå cyklede jeg tilbage til slagtermesteren med det gode budskab om afsejlingen kl. 13. Der gik et sus af håb gennem dem alle. De unge polyteknikere [red: hjælpere fra København] forberedtes på den kommende opgave.

I de følgende timer indtraf enkelte udsendinge fra flere Gilleleje-hjem. – Men det skulle komme til at gå ganske anderledes. For at holde Flyvbjerg a jour med situationen cyklede jeg tilbage til den østre mole. Hans skonnert var nu forhalet til molens ende ved havneindløbet. Jeg stod på »landgangsbroen« og talte op til Flyvbjerg, der befandt sig på dækket. Klokken var da ca. 11, to timer før den aftalte afsejlingstid. Pludselig blev jeg grebet af forfærdelse. Jeg havde vendt ansigtet ind mod molen og så fra vejen en vældig skare af mørklædte mennesker – der har været ca. 140, men det vidste jeg ikke dengang – bevæge sig mod molen,

Skonnerten M.A. Flyvbjerg der sejlede 187 jødiske flygtninge til Sverige. Den ejedes af Gunnar Flyvbjerg, der fik udført et maleri af sin skonnert i 1943 af Frederik Ernlund. Gave til Gilleleje Museum 2007.

fortsætte videre ud ad denne og nærme sig skonnerten. Det stod i et nu klart for mig: planen var mislykkedes! Rygtet om afsejlingen var nået ud til de mange hjem. Al forsigtighed blev opgivet, tidspunktet for afsejlingen mistede enhver interesse over for dette ene: der var en skonnert, der ville sejle. Altså øjeblikkelig til havnen! Og nu stod de mange mennesker på molens yderste spids og ønskede at komme om bord, og flere af fiskerne var sammen med dem. Nogle trængte sig frem til "landgangsbroen", hvorpå jeg stod. Jeg råbte, så højt jeg kunne: "Halvtreds mennesker oppe i byen har fået løfte om at komme først om bord. Jeg må bede Dem alle om at træde tilbage og vente, til de

andre kommer." Mit løfte til flygtningene hos slagtermesteren og min frygt for, at denne store skare skulle fylde hele skibet, så de andre ikke kunne få plads, var motiveringen for min henstilling. De mest besindige trådte tilbage og forholdt sig i ro, men de mest skræmte trængte frem. Og nu vendte fiskernes forståelige vrede sig mod mig. De kunne jo kun se den aktuelle situation: en mand, der ville forhindre mennesker i at redde livet. Nogle af dem råbte: "Smid ham i havnen! Han er agent!" En af dem løftede en gammel kvinde op på "landgangsbroen", idet han sagde: "De vil da ikke forhindre denne blinde kvinde i at komme om bord!" Naturligvis ikke – jeg hjalp hende op på dækket.

Og nu begyndte fiskerne at løfte kvinder og børn over lønningen på begge sider af "landgangsbroen". Jeg blev fra denne skubbet ned på molen, men nåede forinden at råbe: "De halvtreds hos slagtermester Olsen må have bud og må komme herved øjeblikkelig!" Nu så jeg skonnertens dæk fra for til agter blive fyldt med flygtninge, og jeg måtte i stor frygt tænke på dem hos slagtermesteren. Noget efter – hvor mange minutter ved jeg ikke – så jeg dem, jeg havde lovet at hjælpe, komme løbende ud ad den lange mole. Samtidig lød råbet: "Gestapo kommer, Gestapo kommer"! Nu løb de for livet – mænd, kvinder og børn. To gamle damer blev kørt af sted, den ene i en trillebør, den anden på en legevogn, ... Flyvbjerg, der også havde hørt råbet, lod trosserne gå. – Alle flygtningene fra slagtermesteren nåede om bord – undtagen en. Hun stod på molen, stod der og vinkede fortvivlet til sin mand og sine børn oppe på dækket, medens afstanden mellem skib og mole blev større og større. Det var Henry Skjærs svigerinde (hun kom over nogle dage senere). – Råbet om Gestapo viste sig at være et falsk rygte." (CT 41).

Men var rygtet falskt?

Råbet "Gestapo kommer, Gestapo kommer" udløste en panik, som fik fatale konsekvenser. Derfor er det afgørende at undersøge, om Gestapo-Juhl allerede var tilstede om formiddagen den 6. okt. i Gilleleje, fordi Gestapos tilstedeværelse kunne betyde, at oplysningen om at "Gestapo kommer" var ægte. Hvem der råbte "Gestapo kommer, Gestapo kommer" er aldrig rigtig blevet opklaret, selvom der 25 år senere blev givet oplysninger til Christian Tortzens referent, gymnasieelev Axel Joensen, som tyder på, at det måske alligevel ikke var et falskt rygte:

Fru Ada Joensen, der var Axels mor, fortæller, at på omtrent samme tidspunkt, som "Flyvbjerg" sejlede fra havnen, så hun [red: fra huset Hovedgaden 32 over for kirken] at 20-30 jøder i små grupper på 3-4 ad gangen løb fra Chr. Bjørnsens hus [red: Hovedgaden 38 umiddelbart øst for nr. 32] skråt over gaden og ind i kirken.

Fru Johanne Andersen, der var mor til Ada Joensen gav følgende oplysninger til sit barnebarn Axel Joensen:

"Kl. ca. 11 standsede Gestapo på Hovedgaden ca. 40 meter øst for kirken. J. A., som arbejdede i sin have [red: huset er i dag nedrevet, men lå på matrikel 52b helt op til kirkegårdsgærdet], så bilen

Gilleleje Kirke.
Fra Christian Tortzen
"Gilleleje oktober 43".
Foto: 1970.

Landbetjent K. V. Kirkeskou, der var medlem af Jødekomiteen.

Fra Christian Tortzen
"Gilleleje oktober 43".
Foto omkring 1945.

og gjorde sig derfor et ærinde i brugsen for at advare om dette; fra brugsen lod folk beskeden gå videre. På vej tilbage så hun, at en Helsingør-bil var standset ved kirken; denne bil skulle hente nogle jøder fra kirken og køre dem til Helsingør. Da J. A. passerede kirkelågen, fik hun uset sagt til "Basse", der gik inde på kirkegården, at han skulle gå op på kirkeloftet og advare jøderne. Dette gjorde han, og jøderne blev inde. Da hun var kommet tilbage til sin have, kom Gestapo-bilen og kørte op i hendes indkørsel. Den ene af de to Gestapoer i bilen var Gestapo-Juhl; han sagde på gebrokkent dansk til hende: "De har nok travlt i dag, lille frue." J. A. svarede: "Ikke mere end jeg plejer." Hertil svarede Gestapo-Juhl, der som sædvanlig var ophidset: "De skulle vel hen i forretningen og advare om, at jeg var kommet; det gør ikke noget, vi skal nok få at vide, hvor de er." Herefter gik Gestapo over på den anden side af gaden for at undersøge Chr. Bjørnsens hus; men de fandt ingen jøder, da disse jo ca. to timer tidligere var flygtet over i kirken." (CT 55).

Var det beskeden fra Brugsen, der gik videre til folk på havnen, som var anledningen til råbet "Gestapo kommer, Gestapo kommer"? Gestapo-Juhl havde haft heldet med sig aftenen før, da jøderne fra Dannebrog blev taget. Det gav blod på tanden, og hvad var mere naturligt end straks næste formiddag at tage tilbage til Gilleleje for at se, hvad der skete i byen. Men tilsyneladende fik han ikke ved denne lejlighed færten af, at der var skjult jøder i kirken.

Efter episoden med fru Johanne Andersen er Gestapo-Juhl sikkert taget ned på havnen for at se, hvad der foregik. Dette blev i 1946 bekræftet af klokker Aage Jørgensen under byretssagen mod Ruth Vagn Nielsen, datteren på hotellet, der blev anklaget for at have angivet jøderne på kirkeloftet

(se senere). Aage Jørgensen forklarede, at han efter Gestapo-Juhls udsagn var blevet set nede ved bådebyggeriets tømmerplads, hvor Jørgensen havde været nede om formiddagen. Juhl må være kommet derned efter M. A. Flyvbjergs afsejling, men nægtede under retssagen at have udtalt sig som hævdet af Aage Jørgensen; under retssagen lagde Juhl afstand til så meget af forløbet den 6. oktober som vel muligt.

Forholdene på havnen var ikke til at tage fejl af. Mange jødisk udseende personer færdedes på arealet. Men hvad kunne Gestapo-Juhl gøre med de få folk, han havde til rådighed? I stedet fulgte civilklædte Gestapo folk med i, hvad der foregik i byen, og der var meget at se på. Landbetjent K. V. Kirkeskou giver et eksempel:

"Da jøderne skulle bespises fra Missionshotellet, bar kvinderne store fade med smørrebrød -overdækket med papir til kirken, de havde bemærket, at mænd i covercoats, med stikkende øjne havde forfulgt dem. Ja, skaden var sket, man havde manglet fantasi, man skulle have benyttet overdækkede tøj kurve, men bagefter er vi alle kloge." (CT 50).

I sin fremstilling af forløbet i *Gilleleje oktober 43* lægger Christian Tortzen ikke vægt på fru Andersens vidneudsagn. Forklaringen er, at C. Asschenfeldt Frederiksens beretning i *Fra det gamle Gilleleje 1946* (CT 25) vægtes meget højt i bogen. K.F.U.M.-spejdere og nogle unge mænd fra byen havde fået den opgave at iagttage og rapportere om eventuelle Gestapopatroljer, og Asschenfeldt Frederiksen cyklede også selv et par gange igennem byen for at opdage patruljer. Dette netværk rapporterer først om Gestapos tilstedeværelse i Gilleleje om eftermiddagen. Spørgsmålet er imidlertid, om man af denne grund kan udelukke, at Ge-

stapo var på Hovedgaden ved kirken om formiddagen? Fru Andersens beretning virker overbevisende med mange detaljer om Juhl og citater fra deres samtale. Rent kildekritisk kan problemet imidlertid være, at beretningen er præget af efter-rationalisering, hvor detaljer hørt efter krigen er blevet tilføjet den selvoplevede beretning.

En hjælper fra København

Korrespondent Arne Kleven var en af de agenter fra København, der var med i Gilleleje for at hjælpe jøderne i sikkerhed. Han deltog i møde om fordelingen af flygtningene. I 1967 fortalte Arne Kleven sin historie til Christian Tortzen og sagde bl.a.:

"Det blev vedtaget, at jeg skulle gå i kirken med en gruppe, andre skulle til en hestestald. Vi vandrede så – hvad der nu forekommer mig meget ufor-sigtigt – hen til kirken. Det var ikke mørkt endnu. Vi aftalte kodeord for at blive lukket ind. Mange folk, som vi slet ikke kendte, kom med tæpper og mad." (CT 44).

Ellen Johannsens historie

Forholdene var kaotiske. Landbetjent Kirkeskou fortæller: *"I dagene omkring 5.-6. oktober var der til tider sort af mennesker på gaderne: Hovedgaden, Vesterbrogade, Havnevej og Østergade, og jeg følte stemningen i byen som en sydende heksekedel af nervøsitet."* (CT 50). Det illustreres på en meget personlig måde af Ellen Johannsen, der midt i november 1943 fortalte sin historie til forfatteren Chr. Søndergaard:

"Mandag den 4. Oktober [red: det var den 5. oktober] tog min ugifte Søster til Sverige" fortæller den unge Frue *"og det gik glat. Om Tirsdagen tog jeg op til Gilleleje sammen med min Mor og min*

Søster og hendes Mand og deres to Børn. Børnene var 5 og 8 Aar. Da vi kom til Hillerød og skulde skifte, væltede Jøderne ind i Gillelejetoget. Der maatte kobles Ekstravogne til. "Det gaar aldrig godt," sagde jeg straks.

Vi kom til Gilleleje ved 8-Tiden, og der var bælgmørkt. Jeg skulde hjælpe Mor. Hun har Sukkersyge og Hjertesygdom. Vi vaklede over nogle Jernbaneskiner og kom over nogle smaa Broer. Vi kunde ikke se en Haand for os, og Mor snublede. Til sidst kom Agenten, der havde ordnet Turen – et prægtigt Menneske, som sikkert slet ikke fik Betaling – og hjalp os. Vi var 23 paa vort Hold, men vi kom væk fra hinanden i Mørket. Omsider kom vi til det Sommerhus, hvor vi skulde være, indtil vi kunde komme med et Skib til Sverige. Det laa ret langt fra Havnen, men skulde til Gengæld være et sikrere Skjulested. Der var dejlig Varme i Kakkelovnen, og vi fik The. Her sad vi hele Natten. Børnene var søde. De glædede sig til den spændende Sejltur ...

Vi var meget nervøse og saa ulykkelige som smaa Børn, naar Agenten og Manden, der ejede Huset, forlod os. De skulde undersøge, om der gik Skib.

Endelig gryede Morgenen. Vi blev siddende for nedrullede Mørklægningsgardiner. Jeg ved ikke, hvor mange Klokker var, men vi havde talt om, hvad vi skulde have til Middag. Saa pludselig blev der sagt, at vi skulde skynde os ned til Havnen. Der gik et Skib. Vi løb. Jeg troede, at Mor skulde faa et Hjerteslag. Men saa kom der en Mælkebil, som hun blev stoppet ind i. Men saa styrtede de forreste pludselig tilbage igen. – Tyskerne kommer! raabte de, – løb alt, hvad I kan! Jeg løb op gennem Byen.

– Kom her ind! raabte de fra alle Sider. Jeg var saa forvirret, at jeg hverken vidste ud eller ind. Til sidst var der en sød ung Pige i et Fiskerhus, som fik

Lærer C. Asschenfeldt Frederiksen, der var med til at organisere flygtningearbejdet. Medlem af Jødekomiteen. Fra Christian Tortzen "Gilleleje oktober 43". Foto omkring 1945.

*Loftet over Gilleleje Kirke,
hvor jøderne blev skjult.
Fra Christian Tortzen
"Gilleleje oktober 43".
Foto: 1968.*

mig ind til sig. Hun havde kun to Cigaretter, men dem skulde jeg have. Det var rørende ...

– Mor! Hvor er Mor? slog det pludselig ned i mig. Da vi havde siddet lidt, saa jeg Mor ude paa Vejen. Hun kom ind og fik Kamferdraaber og var saa elendig. Hun var lige kommet ned til Havnen med Mælkebilen, da de raabte, at Gestapo kom, og at vi skulde løbe.

Midt som vi sad der i Fiskerhuset, blev der raabt: – Nu gaar der et Skib! Det lykkedes at faa Mor med en Bil, og i drønende Fart gik det ned til Havnen.

Da vi var kommet ned til Havnen, lød det igen: – Tyskerne kommer! Tyskerne kommer! Løb! Jeg var saa nervøs, at jeg hverken havde set Skib eller Havn eller Mennesker. Den eneste jeg i en Taage kan huske at have set ved Havnen, var min Nevø ...

Der laa en Bygning – jeg tror, det var et Baadebyggeri – ved Havnen, og der sagde de, at vi skul-

de skjule os paa et Loft. Vi skulde kravle op ad en smal Hønsstige og ind ad en Lem helt oppe.

Jeg begriber ikke, hvorledes de fik Mor derop, Mor, der ikke kunde staa paa et Stigetrin ... Vi sad paa nogle Jerntisser, der lavede en syndig Larm, blot man tillod at røre sig. Vi blev helt stive af at sidde ubevægeligt.

Hele Natten, medens vi sad i Sommerhuset, havde jeg siddet og raabt paa min Mand, og det begyndte jeg paa igen ...

Vi fik stukket Mad, øl og Sodavand op til os af Gilleleje-Borgerne. De var saa venlige og hjælpsomme ... Da vi havde siddet en Time, blev der sagt, at vi skulde samles oppe paa Kirkeloftet. Præsten havde sagt, at naar Overfarten mislykkedes, skyldtes det, at vi ikke var samlet. ...

Efterhaanden blev vi ca. 60 oppe paa Kirkeloftet. Jeg lavede Scener og sagde, at jeg vilde være sammen med Helene, min Søster ... Det var

maaske Instinktet, der sagde mig, at vi skulde have været sammen med hende, for hun kom over med Børn og Mand ... Der var flere, som beroligede mig, og til sidst sagde jeg ogsaa til mig selv, at det ikke kunde nytte at tude ... Det blev sagt, at Danske Kvinders Beredskab vilde sørge for Mad til os. Kirkeloftet kunde ikke mørklægges. Det vilde se for mærkeligt ud, hvis man mørklagde. Maden kom ikke, før det var helt mørkt. Vi kunde slet ikke se, hvad vi fik. Jeg tog et Stykke Kød med Fingrene.

Nogle havde smaa Lommelygter med mørklagte Pærer, som man dog ikke kunde se ved. – Sluk dem! Sluk dem! skreg de rundt om i Mørket.

Der sad en Dame ved Siden af mig, som pludselig gav sig til at le hysterisk. Jeg skældte hende Hæder og Ære fra. Jeg sagde, at dette her var dødsens Alvor. Hendes Fniseri gik mig saadan paa Nerverne ... Men det var vel af Nervøsitet, at hun lo ...

Nu og da kom der flere op paa Loftet. Der kom ogsaa en lyshaaret ung Pige med et Tørklæde om Hovedet. Det var bundet saadan, at man kun saa lidt af hendes Ansigt. Da hun vidste, at Kode-Ordet var »Haabet«, var hun kommet ind i Kirken, men ingen kendte hende. Hun spurgte: – Er Lisbeth Hansen her? Der var ingen af det Navn. Det er heller ikke almindeligt, at Jøder har et saa ujødisk Navn. Saa gik hun igen. Jeg tror, at det var en Stikker, som skulde se, hvor mange vi var. Jeg mener, at jeg senere genkendte hende i Horserød-Lejren.” (Chr. Søndergaard: I tyske lænker, 1943, CT 15).

Graver Aage Jørgensens iagttagelser

Ud på eftermiddagen iagttog graver Aage Jørgensen, hvad der foregik ved kirken. Gymnasieeleverne Axel Joensen og Lars Thomsen talte i 1968 med Aage Jørgensen og skrev blandt andet følgende i et referat (CT 55):

”Ved 4-tiden om eftermiddagen bemærkede graver Jørgensen to mænd, der gik frem og tilbage foran kirken. Den ene bar en paraply, da det småregnede. Graveren sørgede for at passere kirkelågen samtidig med dem, og den ene af mændene spurgte da, om der var mange jøder på kirkeloftet. Hertil svarede graver Jørgensen, at der ikke havde været nogen, ikke var nogen og ikke ville komme nogen derop. Manden sagde så, at de gik der, fordi de ventede en dame. (Graveren fortæller, at han senere har fået at vide, at denne dame skulle være en, der var fulgt med jøderne op på kirkeloftet).”

Begivenhederne tager fart

Der blev planlagt flere afsejlinger sidst på dagen den 6. oktober, men udviklingen tog pludselig en uventet drejning. Kgl. Kammersanger Henry Skjær, der var gift ind i en jødisk familie, beskrev forholdene i 1967:

”Hen under aften blev havnen besat af en større dansk politistyrke. Grunden hertil, hørte vi, var, at Gestapo havde truet med tysk kontrol, da det danske kystpoliti ikke havde forhindret afsejlingen af skibet om formiddagen. Denne politistyrke, der nu var på havnen, var under kommando af nuværende politimester i Frederikssund, Holten. En anden af politifolkene var Hillerød-politimesteren Lassens fuldmægtig Oldenburg.

Til trods for, at det danske politi overfor Gestapo havde garanteret for kontrol af havnen, ankom – så vidt jeg husker ved 21-tiden – en Gestapo-styrke, der straks besatte menighedshuset og terrænet omkring kirken. Jeg tænkte øjeblikkelig på min svigerinde på kirkeloftet. Sammen med min søn gik jeg ned på havnen til politiet, der ”officielt” anholdt os og førte os ind til Holten. Jeg havde en forestilling om, at politiet kunne gribe ind, da de var talmæssigt -

Gilleleje Menighedshus hvor jøderne blev samlet før de blev sendt til forhør i Horserødlejren.

tyskerne overlegne, men Holten forklarede mig, at det var for risikabelt – konsekvenserne var uoverskuelige. Nu ankom "Gestapo-Juhl". Jeg henvendte mig straks til ham med kravet om, at min svigerinde blev løsladt, og begrundede det med, at hun er halv-jøde og medlem af folkekirken" (CT 42).

Under denne samtale med Gestapo-Juhl kan Henry Skjær have fortalt, at svigerinden befandt sig på kirkeloftet. Men da terrænet omkring kirken var besat, vidste Juhl allerede på dette tidspunkt, at der var jøder i kirken.

Sven A. Holten var chef for kystpolitiet og beskrev i 1967, hvordan han oplevede begivenhederne på Gilleleje Havn den 6. oktober:

"Politiet afventede, hvad der måtte ske, og navnlig afventede man, om tyskerne skulle komme. Hvad tid de kom, erindrer jeg ikke mere, men jeg tror, at der gik nogle timer, så indfandt Gestapo-chefen Juhl sig. Han var som bekendt stationeret i Helsingør. Han henvendte sig straks på kystpolitiets kontor, og han havde en mindre styrke Gestapo-folk med sig. Han ønskede at gå i aktion med det samme og mente, at det skulle foregå sammen med kystpolitiet. Det blev meddelt ham, at politiet nu ville

blive trukket tilbage, idet han jo havde overtaget undersøgelsen, og at man ikke fra dansk side kunne assistere ham. Dette gav naturligvis anledning til en diskussion, men jeg fastholdt dette. Han erklærede herefter, at han ikke var i stand til at foretage nogen indsats uden støtte, og han herefter ville afvente, at han fik tysk støtte. Det tog herefter 2-3 timer, før de tyske styrker kom frem, og alle danske styrker blev så omgående inddraget." (CT 51).

Det er svært for Henry Skjær og Sven A. Holten at huske, hvornår de tyske forstærkningsstyrker nåede frem. De to beretninger giver dog en klar fornemmelse af forløbet, hvor menighedshuset og terrænet omkring kirken bliver besat i løbet af aftenen.

Vi har tidligere hørt, hvordan Arne Kleven var taget med op fra København for at assistere jøderne. Det samme gjaldt stud.polyt. Jean Fischer. Han var tilknyttet den gruppe, der blev indlogeret hos slagtermester Olsen på Vesterbrogade, som adjunkt Schmidt fra Helsingør stod for. Vi husker, at disse flygtninge kom afsted med M. A. Flyvbjerg den 6. oktober om formiddagen. De uoverskuelige og hektiske forhold betød imidlertid, at hjælperne fra København i nogle tilfælde ikke kendte hinanden og kun havde lidt kendskab til, hvad de andre gruppeledere foretog sig. Det fik skæbnsvanger betydning for jøderne på kirkeloftet. Jean Fischer skrev i 1968:

"Da jeg i aftenens løb var på inspektionstur gennem byen, blev jeg to gange standset af Gestapo, der i øvrigt opførte sig meget fredeligt ved denne lejlighed (i modsætning til, hvad jeg senere oplevede). Da jeg anden gang blev anholdt, foregik det ved pladsen foran Badehotellet, og mens jeg stod med hænderne over hovedet op ad en mur, hørte jeg Gestapo takke en dame for de oplysninger, hun havde givet, hvorefter de spurgte mig, hvor kirken

lå i byen. Jeg vidste naturligtvis intet, da jeg kun var midlertidig "turist", og da jeg slap derfra allerede efter et lille kvarters forløb, løb jeg så hurtigt det kunne lade sig gøre over til kirken. Det kan synes ufatteligt, at Gestapo spurgte en tilfældig forbipasserende, hvor kirken lå, men det var så mærkt, at man dårligt kunne finde rundt på gaderne uden at være stedkendt, og tilsyneladende var der bortset fra den stikker, der angav jøderne, ingen der kunne give Gestapo en hjælpende hånd på noget punkt. Ved kirken kravlede jeg op på sølbænken ved en af kirkeruderne og slog en rude ind og prøvede forgæves i ca. 1/2 time at råbe jøderne op, men de var placeret oppe ovenpå, og det lykkedes ikke at få kontakt med dem. Alle indgange til kirken var aflåsedede. Det var en fortvivlende afmægtig følelse for mig ikke at kunne få kontakt og advare disse mennesker, da jeg til sidst var nødt til at løbe bort, da Gestapo-vognen ankom til kirken." (CT 43).

Jean Fischer skriver, at Gestapo takkede en dame for oplysninger ude i det fri, hvor han stod med hænderne over hovedet op af en mur! Det har ikke været Ruth Nielsen, hotelejerens datter, der mest sandsynligt opholdt sig inde på hotellet.

Men inde i kirken sad Arne Kleven med flygtningene: Ellen Johannsen fortæller:

"Da Klokken vel var ni, kom den Agent, som var med os. Mor sad og rystede over hele Kroppen, og jeg turde næsten ikke lægge min Arm om hende, for jeg rystede ogsaa. Agenten sagde, at Mor skulde ned i Sakristiet. Gik der et Skib, kunde hun komme først ud af Kirken. Ellers vilde det tage for lang Tid at faa hende ned til Havnen. Vi kom ned i Sakristiet. Her sad vi alene med Agenten.

Engang imellem kom der nogen og bankede paa, men de kendte Kodeordet og blev lukket ind.

Saa kom der nogen og sagde, at Tyskerne var

paa Vej. Men Vedkommende kendte ikke Koden.

Agenten sagde bagefter, at det var frygteligt at sende nogen med saa vigtig en Besked og saa glemme at give ham Kodeordet. Nu kunde vi ikke vide, om Meddelelsen var rigtig. Løvrigt vidste vi heller ikke, hvor vi skulde gaa hen. Det var bælgravende mørkt. Ikke mange Minutter efter kom der en og bankede paa Døren. Han sagde ikke Kodeordet, og Agenten hviskede: – Sid bare stille.

Han gik aabenbart igen. Vi hørte en Vogn, men ellers var alt stille. Vi fik Mor lagt ned i Sakristiet med nogle Tæpper om sig. Hun havde ikke lukket et øje hele den forrige Nat og havde næsten ikke sovet den sidste Uge. Hun faldt nu i Søvn. Agenten og jeg sad og drak Snaps og røg Cigaretter i Sakristiet. Vi haabede, at Præsten vilde tilgive os."(Chr. Søndergaard: I tyske lænker, 1943, CT 15).

Det mest sandsynlige er, at Jean Fischer har slået en rude ind på nordsiden af kirken, hvor det kunne gøres ubemærket og her har råbt for at få kontakt med jøderne. På det tidspunkt må vi gå ud fra, at Arne Kleven sammen med Ellen Johannsen og hendes mor Irma Hertz har siddet i sakristiet ved våbenhuset lige indenfor døren til kirken. Jean Fischer kendte ikke kodeordet og det var en af årsagerne til, at det endte, som det gjorde.

Tilsyneladende var overbetjent Kaj Koblegaard ikke til stede på Gilleleje Havn sammen med Svend Holten og hans mandskab, da Gestapo-Juhl dukkede op med sin lille styrke, der ikke alene var i stand til at foretage en aktion mod jøderne. I hvert fald beskriver Koblegaard ikke episoden mellem Svend Holten og Gestapo-Juhl. Derimod fortæller overbetjent Kaj Koblegaard i 1968 følgende om, hvad han var vidne til den 6. oktober:

"Om aftenen kom Gestapo-Juhl og hans hjælpere atter til byen, men de var meget rolige og tog

ophold på badehotellet, så meget tydede på, at de var godt underrettede om, hvad der skulle ske.

Da jeg hørte, at tyskerne var taget til hotellet, gik vi et par mand derhen for at nyde et eller andet, og for at tale med frk. Nielsen, datteren på badehotellet, hun havde for øvrigt ikke det bedste rygte med hensyn til tyskerne. Hun blev kun ved med at spørge mig, om jeg vidste, hvor mange jøder der var i kirken, dette kendte jeg jo ikke noget til, men det var umuligt at tale videre med hende, fordi en af fiskerne i stærkt beruset tilstand blev ved med at komme hen til bordet, hvor vi sad. Når frk. Nielsen var så godt underrettet, blev jeg skeptisk, og vi skyndte os at gå." (CT 49).

Datteren på badehotellet Ruth Nielsen havde talt med Gestapo-Juhl og mente tilsyneladende, at det var en offentlig hemmelighed, at der var jøder på kirkeloftet, og at det var oplagt at spørge den lokale betjent om antallet. Hvordan ordvekslingen mellem Juhl og frk. Nielsen har været, er vanskelig at sige, men man kunne forestille sig, at Juhl har anvendt samme taktik, som blev benyttet af de to Gestapo-folk overfor graver Aage Jørgensen om eftermiddagen ved kirken, hvor der blev spurgt, om der var mange jøder på kirkeloftet for at få graveren til at falde i og indrømme, at der rent faktisk var jøder på loftet. Senere gik det op for Aage Jørgensen, at den ene af personerne i virkeligheden havde været Gestapo-Juhl.

Efter Kaj Koblegaard og hans folk havde forladt hotellet skete følgende:

"Jeg [red: Koblegaard] sendte et par mand, hvem husker jeg ikke, til kirken for at få jøderne ud derfra, men det ville de ikke, jeg gik selv derop, med samme resultat, præsten havde sagt til dem, at de ikke måtte forlade kirken før han sagde til. Præsten blev eftersøgt i hele byen, men forgæves. (CT 49).

Men hvor var præsten? Hans enke Gunhild Kjeldgaard Jensen gav svaret i 1967, hvor hun på opfordring skrev en beretning til Christian Tortzen om begivenhederne den 6.-7. oktober:

"Den følgende aften [red. 6. oktober] og nat var grusom. Jeg husker, fru Hanne Petersen, den gamle sognefogeds svigerdatter, der boede lige ved menighedshuset, kom over til os ved 22-23-tiden. Hun havde en stor tom kurv på armen og ville gerne købe æbler. Hun måtte jo have et lovligt og fornuftigt ærinde, hvis hun skulle blive "holdt op". Men hun kom for at fortælle, at nu havde Gestapo beslaglagt menighedshuset. Min mand og vor genbo, uddeler Th. Poulsen, forsøgte at komme hen til kirken for at advare, evt. få dem et andet sted hen, men det var for sent. De blev holdt op af Gestapo og sendt hjem." (CT 55).

Jøderne i menighedshuset

I Menighedshuset, som lå østligere på Hovedgaden end kirken, boede frk. Grete Frederiksen i en lille lejlighed. I 1968 fortalte hun sin historie til gymnasieelev Lars Thomsen:

"Om formiddagen den 6. kom fru læge Fremming med besked om, at der ville komme jøder til menighedshuset om aftenen. Disse kom så i små hold udenbys fra i privatbiler. Disse hold var på en-to til seks stykker. De første kom ca. kl. 18. Til sidst var der samlet 70-80. Grete kunne overhovedet ikke skelne, hvem det var, der kom, idet der ikke blev brugt lys, så hun ved ikke, om der var gillelejere imellem. Når jøderne kom til menighedshuset, skulle de gå hen til Gretes køkkendør og sige et løsen, før døren blev åbnet. Så blev de i mørket ledet fra hendes køkken gennem den store sal op til et rum ovenpå.

Ca. kl. 23.30 kom tyskerne. To Gestapo'er be-

væbnede med pistoler bankede på døren og sagde løsenet og satte straks en fod i døren, da den blev åbnet. Gestapo beordrede hende til at tænde lysene, men hun løb gennem den store sal og ud gennem menighedshusets køkkendør, her var der ingen vagter.

Da hun løb langs stejlepladsen så hun, at det synlige stykke af hovedgaden var fuldt af tyske militærbiler. Hun blev råbt an, men standsede ikke. Derefter løb hun ud ad Fyrstien og ned på Østergade, hvor hendes forlovede, Otto Frederiksen, boede. Otto og hans broder Børge gik straks hen for at advare jøderne i kirken, men det var for sent, da denne var omringet."(CT 55).

Tyskerne havde tiltvunget sig adgang til Menighedshuset ved at opgive det aftalte kodeord, de sikkert havde fået fra en af de mange stikkere, der opholdt sig i byen. Frk. Kaja Petersen datter af sognerådsformand A. Chr. Petersen oplyser, at man sagde, at der fandtes ca. 80 stikkere i Gilleleje. (CT 55).

Nettet strammes om kirken

Tyskerne var nu massivt til stede på Hovedgaden ved Menighedshuset og ved kirken. Ellen Johansen fortæller:

"Saa kunde vi høre, at de begyndte at gaa udenfor Kirken.

Jeg blev saa daarlig. Jeg brød helt sammen under den ulidelige Spænding. Og al den forskellige Mad, vi havde faaet i Dagens Løb, gjorde mig ikke bedre. Jeg laa overtværs paa to Stole og rystede over det hele ...

Det var frygtelige Timer i Mørket i Kirken. Udenfor kunde vi høre Tyskerne tale sammen ...

Først da Klokkeren var 3-4 om Morgenen, dundrede de paa Døren.

– Luk op, eller vi skyder! raabte de.

– Det bliver ikke med min Hjælp, at de kommer ind! sagde Agenten til mig.

– Jo, luk op ... jo, De maa lukke op ... gør mig den Tjeneste, bad jeg. Der var jo ikke noget at stille op. Vi kunde kun trække Tiden lidt ud. Men jeg kunde ikke holde det ud længere. Jeg var ved at blive vanvittig. Desuden var de vist selv ved at trænge ind i Kirken. Jeg syntes, jeg saa Halvdelen af en Tyskers Bagdel i et Kirkevindue ...

Da vi lukkede op, stormede de ind og satte Bajonetterne i Maven paa os.

Mor begyndte at jamre.

– Herregud, Mor, tag det roligt, sagde jeg. – Der er ikke noget at gøre ... alt er forbi ... hele Livet er forbi ...

Selv blev jeg pludselig helt rolig. Det var mærkeligt. Jeg følte det som en Befrielse. Nu var der ikke længere noget at haabe paa ...

Der var tyske Soldater og Gestapo-folk i civil.

– Hvem har lukket Dem ind her? spurgte de.

Intet Svar.

– Har Præsten?

Stadig intet Svar.

– Hvor mange har De?

– Tres, svarede Agenten.

Soldater blev dirigeret op paa Loftet, og Jøderne fik Ordre til at gaa ned.

Alle gik ned, og roligt ... det maa jeg sige.

En af de tyske Soldater sagde:

– Saa, tag det nu roligt, der sker jo ikke noget!

Det kunde han jo sagtens sige ...

Vi kom udenfor. Bag efter os kørte en stor Lastbil med tyske Soldater, der var parat til at skyde, hvis der skete noget.

Vi kom over paa en Skole (red: Menighedshuset), hvor man visiterede os og saa vore Papirer.

Vognmand Kaj Olsens gård Østergade 5 med staldbygningen, hvor 60 jøder blev skjult.
Fra Christian Tortzen "Gilleleje oktober 43".
Foto: 1970.

Her sad en civilklædt Herre, som jeg ofte havde set paa »Strøget« i København.

Soldaterne gik rundt og røg Cigaretter.

– De er jo gift med en Arier, sagde Herren, da han saa min Vielsesattest.

– De havde slet ikke behøvet at tage af Sted. De bliver frigivet.

Da vi var visiterede, kom vi ud paa den anden Side af Skolen. Her holdt en stor, overdækket Lastbil. De gjorde sig ikke engang den Ulejlighed at slaa Presenningen til Side, da vi skulde krybe op. Vi skulde op ad et mægtigt højt Trin. De masede for at faa Mor op.

Her sad vi saa i lange Rækker paa Bænke. Der var vel ca. 30 paa hver Bil. Jeg hørte, at der blev givet Ordre til, at Husene skulde undersøges. Jeg tænkte paa min Søster og Børnene ...

Tyskerne spurgte forbipasserende om Vejen til Horserød, men der var pludselig ingen, der anede noget om, hvor Horserød laa!

Omsider kom vi alligevel til Lejren. (Chr. Søndergaard: I tyske lænker, 1943, CT 15).

Jødekomiteen

Natten mellem 6. og 7. oktober blev en rædselsnat for Gilleleje. Tyskerne foretog omfattende husundersøgelser i byen blandt andet på Østergade. Tæt ved kirken hen mod Hovedgaden lå vognmand Kaj Olsens ejendom, hvor der var skjult 60 jøder på loftet over hestestalden. Tyskerne havde ikke kapacitet til at undersøge alle ejendomme og valgte ikke at gå ind hos Kaj Olsen. Det var tilfældigheder, der afgjorde, hvem der blev taget, og hvem der fik mulighed for senere at flygte til Sverige.

Da det blev lyst den 7. oktober stod Gilleleje med et akut problem. Hvordan fik man jøderne ud af byen, når der ikke længere var mulighed for at sejle fra Gilleleje Havn? Alle var klar over, at Gilleleje som samfund nu måtte træde i karakter efter de kaotiske og tragiske begivenheder, der havde fundet sted i byen det sidste døgn. En kreds af indflydelsesrige borgere dannede den såkaldte Jødekomite, der sammen med købmand Gilbert Lassen fra Smidstrup fik organiseret hjælpearbejdet, så der kunne afskibes flygtninge fra strandene vest for Gilleleje.

En stor humanitær indsats

Gillelejes befolkning hjalp, som resten af den danske befolkning, i oktober 1943 landsmænd i nød. Holdningen bundede i et kristent livssyn, der var meget markant i et fiskersamfund som Gilleleje. Tidligere formand for Gilleleje og Omegns Museumsforening Paul O. Nielsen fortæller, hvordan denne grundindstilling var meget helhjertet under krigen. Det var først den 14. april 1940, de første tyske soldater kom til Gilleleje. Paul O. Niensens far Bendt Christian bemærkede, at der på stejlepladsen ved Fabers Vej sad 4-5 tyske soldater og spiste morgenmad, der bestod af noget meget tørt gammelt rugbrød.

"Han gik hjem og fortalte mor, hvad han havde set. De blev enige om, at mor lavede en kande kaffe og smurte nogle pølse- og ostemadder. Det gik far så op og gav tyskerne, idet han på dansk – han kunne jo ikke tysk – sagde til dem: "Der står skrevet. Man skal elske sine fjender og gøre godt imod dem, der hader en. Man kan vel kun sige, at I er mine fjender, eftersom I har besat mit land. Men gør jer nu til gode med dette" og så rakte han dem kurven med kaffen og brødet. "Og når I har spist og drukket, kan I levere kurven tilbage i det hus", idet han pegede på huset hvor vi boede. – Synspunktet blev yderligere uddybet, da Gestapo-Juhl i de hektiske dage i begyndelsen af oktober mødte op på kommunekontoret for at spørge sognerådsformand A. Chr. Petersen, hvad der foregik i byen. Svaret var: "Vi hjælper mennesker i nød. Det være sig hvide, sorte eller gule, ja vi hjælper sågar også tyske soldater". Og så fortalte han om Bendt Christians møde med de tyske soldater på stejlepladsen den 14. april 1940. (Gilleleje Museum bd. 30, 1993).

Gillelejes befolkning udførte i oktober 1943 et stort humanitært arbejde for at få danske jøder bragt i sikkerhed i Sverige. Holdningen blandt fiskerne var, at der blev gjort, hvad der skulle til for at få landsmænd i sikkerhed, men hvis ikke den tyske besættelsesmagt, der havde en radarstation på Gilleleje hoved og indkvartering af soldater på Hotel Strand, havde vendt det blinde øje til, var det aldrig lykkedes. Det gik galt, fordi lederen af grænsepolitiet i Helsingør, Gestapo-Juhl, meget nidkært udførte sin opgave, mens hans foresatte i København i virkeligheden ikke ønskede at stille større styrker til rådighed for at fange de flygtende jøder langs nordkysten. Jødeaktionen var en varm politisk kartoffel, der skulle afbalanceres med det fortsatte ønske om en fredsbesættelse, der muliggjorde eksport af

danske landbrugsprodukter til Tyskland. Derfor var det vanskeligt for Juhl at skaffe det mandskab, der skulle bistå ham med transporten af jøderne fra kirkeloftet og Menighedshuset til Horserødlejren.

Betalingsspørgsmålet

En undersøgelse af betalingerne for overfart fra Gilleleje viser, at priserne i september måned med kun få flygtninge lå under 1000 kr. I de første uger af oktober, hvor mange søgte overfart, steg betalingerne til mellem 1000 og 2000 kr. (Bo Lidegaard: Landsmænd s. 428). På dette tidspunkt var det for mange overhovedet vanskeligt at finde fiskere, der kunne sejle dem over. Det betød, at priserne yderligere blev skruet i vejret. Eksempelvis fortæller fisker Albert Klug, hvordan han på gaden i Gilleleje blev tilbudt 35.000 kr. for overfart af 10 personer. De 3.500 kr. pr. person svarer i dag til ca. 75.000 kr. Albert Klug måtte imidlertid sige nej, da hans sejladser fra Gulegård ved Munkerup var helt fyldt op med ventende flygtninge. (CT 62). Mod slutningen af oktober, hvor flygtningestrømmen aftog markant, faldt prisen til omkring 500 kr. pr. person. (Lidegaard: 428).

De høje betalinger til nogle fiskere blev reguleret ved indsats fra Jødekomiteen. Samtidig sørgede den for, at fattige jøder blev sikret overfart gennem indsamlede beløb hos de bedre stillede flygtninge.

Konsekvenser for fiskerne

Som en del af den samlede vurdering af fiskernes indsats under 2. verdenskrig skal nævnes, at flere blev taget af Gestapo og sendt til Frøslevlejren anklaget for menneskesmugling og illegal virksomhed. I februar 1945 måtte mange af de tilbageværende fiskere flygte til Sverige, hvor de fra Höganäs drev fiskeri, men også under natlige sejladser trans-

*Købmand Gilbert Lassen, der var med til at organisere flygtningearbejdet blandt andet fra Smidstrup-området. Medlem af Jødekomiteen.
Fra Christian Tortzen "Gilleleje oktober 43".
Foto: omkring 1945.*

*Snedkermester, sognerådsformand A. Chr. Petersen, der var med til at organisere flygtningearbejdet.
Fra Christian Tortzen "Gilleleje oktober 43".
Foto: omkring 1945.*

H 82 Dana og en anden kutter ankommet fra Höganäs til Gilleleje Havn efter befrielsen i maj 1945.

porterede og omladede varer, bl. a. våben, til fartøjer, der sejlede dem til havne ved Øresund til brug for den danske modstandsbevægelse.

Retssagen mod Ruth Vagn Nielsen

Efter befrielsen 5. maj 1945 kom retsopgøret. Ruth Vagn Nielsen, der var datter af hotellets afdøde ejer, blev anklaget for at have angivet jøderne på kirkeloftet. Efter et år i varetægtsarrest kom sagen for byretten i Hillerød i begyndelsen af maj 1946. Her blev der lagt stor vægt på Gestapo-Juhls påstand om, at det var fra Ruth Nielsen han fik oplysningen om jøderne på kirkeloftet. Hotelkarlen Leo Nass hævdede samtidig at have hørt samtalen i hotellets bar, hvor beskeden om jøderne blev givet af Ruth Nielsen til Juhl. Selvom Gestapo-Juhl havde svært

ved at huske, hvornår han kom til Gilleleje den 6. oktober, lagde retten afgørende vægt på hans udsagn, fordi han var politimand og derfor pligtig til at holde sig til sandheden. Den 7. maj 1946 kendte byretten Ruth Nielsen skyldig i angiveri af de 60 jøder på kirkeloftet og idømte hende livstidsstraf på 16 år, der straks blev appelleret til landsretten.

Det er forståeligt, at Gestapo-Juhl havde en dårlig hukommelse med hensyn til sin færden i Gilleleje. Han ønskede at fralægge sig så meget af ansvaret for jødernes skæbne som vel muligt. I virkeligheden ser det ud til, at Juhl under retssagen dækkede over kontorassistenten frk. Petersen i Horserødelejen, der tilsyneladende havde været oppe på kirkeloftet og blev genkendt af flere jøder, da de kom til lejren i Horserød.

Vi har set, hvordan forholdene i Gilleleje 6. oktober var kaotiske, og hvordan fru Johanne Andersen om formiddagen, efter eget udsagn, var i kontakt med Juhl. Graver Jørgensen havde talt med to mænd ved kirken om eftermiddagen, der spurgte til, hvor mange jøder der var i kirken. Da han om natten ca. kl. halvfire blev banket op af Gestapo i sit hjem for at hjælpe med at åbne kirkedøren, genkendte han den ene af mændene fra mødet om eftermiddagen og blev nu klar over, at det var Gestapo-Juhl. (CT 55).

Endvidere har det nærmest været en offentlig hemmelighed, at der var jøder på kirkeloftet, hvilket sikkert også var kendt blandt stikkerne. Flere af disse vidnesbyrd kom imidlertid først frem ved Christian Tortzens undersøgelse i slutningen af 1960'erne, så de indgik ikke i retsforhandlingerne i 1946. Alligevel er det rimeligt at kritisere retten for manglende overblik og situationsfornemmelse for det kaos og den vilkårlighed, der herskede i Gilleleje den 6. oktober. Selvom Ruth Nielsen havde været i kontakt med Gestapo-Juhl og hans folk, kunne hun sikkert ikke fortælle Juhl noget om jøderne på kirkeloftet, han ikke vidste i forvejen.

Da sagen kom for landsretten i september 1946 var der foretaget en mere nuanceret efterforskning, som endte med en erkendelse af, at det ikke var tilstrækkelig bevist, at Gestapo-Juhl ikke havde fået oplysningen om jøderne på kirkeloftet fra anden side før samtalen med Ruth Nielsen på Gilleleje Badehotel om aftenen den 6. oktober. Landsretten frifandt derfor tiltalte. Da dommen blev læst op i retten den 18. september hilste tilhørerne frifindelsen med bravo-råb, og Ruth Nielsen brast i gråd, som det refereredes i Frederiksborg Amts Avis. Det er værd at bemærke, at den offentlige mening om sagen hen over sommeren havde ændret sig til

gunst for Ruth Nielsen. Tvivlen kom således tiltalte til gode. Spørgsmålet om hvem der angav jøderne på Gilleleje kirkeloft, kan i virkeligheden ikke besvares, da hele situationen indeholdt så mange muligheder for, at Gestapo kunne få kendskab til skjulestedet ved blot at færdes i byen.

Til trods for at Hans Juhl og hans Gestapo-folk var årsagen til, at der blev taget jøder i Gilleleje og omegn, blev Juhl ikke dømt efter krigen, men nøjedes med at sidde i varetægtsarrest indtil han blev løsladt og kunne rejse hjem til Tyskland som en fri mand.

Reaktionen efter krigen

Forløbet i de hektiske oktoberdage 1943 blev en sammenblanding af stor hjælpsomhed fra Gillelejes befolkning og stikkervirksomhed, der sammen med Hans Juhls Gestapo-folk var med til at forgifte atmosfæren, mens værnemagtens soldater vendte ryggen til de bestræbelser, der udfoldede sig i byen for at bringe jøderne sikkert til Sverige.

Efter krigen ønskede de fleste at glemme de traumatiske og nervepirrende oplevelser i oktober 1943. Mere end 1300 flygtninge blev transporteret over Sundet til Sverige, men tilfangetagelsen af over 100 jøder på kirkeloftet, i Menighedshuset og på gårde i baglandet nåede i et forløb, der set i bagklogskabens skær burde have haft et andet udfald. Hvem havde svigtet, og burde opgaven have været grebet anderledes an? Havde det på den anden side overhovedet været muligt med en anden udgang, når der på samme tid var 500-600 flygtninge i en by med 1700 indbyggere? Spekulationerne var mange, og selvansagelsen gav moralske tømmermænd i forbindelse med de høje priser for flere af overfarterne. Det hjalp dog trods alt på selvforståelsen, at Jødekomiteen havde været i stand til

Ruth Vagn Nielsen fra Gilleleje Badehotel blev efter krigen anklaget for at have angivet jøderne på Gilleleje kirkeloft. Foto fra Frederiksborg Amts Avis 19. september 1946.

Til venstre tolder Gunnar Nilsson, der i oktober 43 modtog de fleste jødiske flygtninge i Höganäs, ses her 1970 sammen med fisker Axel Sørensen på Gilleje Havn. Axel Sørensen sejlede omkring 80 jøder til Sverige.

at sætte tingene i system efter katastrofenatten mellem 6. og 7. oktober. Alligevel ønskede man bare at fortrænge begivenhederne, og i mange år var der ingen i Gilleleje, der rigtigt ville tale om oktober 43.

Det var omverdenen, der igen bragte sagen frem. Ikke mindst amerikanske jøder viste interesse for at besøge Danmark og få indblik i, hvorfor jødernes skæbne her blev anderledes end i andre europæiske lande. I denne forbindelse har Gilleleje tiltrukket sig særlig opmærksomhed, fordi forholdene i byen udviklede sig så voldsomt på grund af de mange flygtninge, der i løbet af få dage kom til byen med forventning om overfart til Sverige. Det særlige ven-fjende-billede på tværs af krigens involverede parter, der kendetegnede aktionen mod de danske jøder, er vigtigt som forklaring på, at langt de fleste jøder kom sikkert til Sverige. Noget

lignende var ganske ukendt i andre besatte europæiske lande, hvor systematisk udryddelse af jøderne fandt sted.

Udgangspunktet for situationen i Danmark var fredsbesættelsen, men indførelsen af undtagelsestilstanden den 29. august 1943 ændrede forholdene, så også de danske jøder skulle deporteres. Afgørende for jødernes anderledes skæbne i Danmark var imidlertid det danske folks fuldstændige afvisning af den nazistiske racepolitik med udslættelse af Europas jøder, der hævdedes at modarbejde den herskende samfundsorden. I Danmark fastholdt man, at der ikke var et jødeproblem, og derfor ikke kunne tillade at en vilkårlig del af den danske befolkning blev forfulgt med hårdhændede nazistiske metoder.

De kaotiske dage i Gilleleje oktober 1943 er et eksempel på, hvordan et lokalsamfund under 2. verdenskrig reagerede spontant på nazisternes overgreb mod en gruppe landsmænd. Begivenhederne var stærkt traumatiserende for byens 1700 beboere og kunne ikke fordøjes fra den ene dag til den anden. For mange skete det aldrig.

Læs mere

Lidegaard, B. 2013: *Landsmænd – de danske jøders flugt i oktober 1943*, Politikens Forlag. Bogen indeholder et udførligt noteapparat og en omfattende litteraturliste med relation til emnet.

Tortzen, C. 1970: *Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazisme*. Fremad, København.